

Ш.А. Аширов^{1}, К.У. Қарабаева², Н.А. Абдурахманов³*

¹т.ғ.к., доцент м.а., Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы

²а.-ш.ғ.к., доцент, Шымкент университеті

³т.ғ.к., Шымкент университеті

Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы

E-mail: nurmuhameda@mail.ru

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ МАЙДАННЫҢ ҚАРА ЖҰМЫСЫНА ҚАЗАҚТАРДЫ АЛУ ЖӨНІНДЕГІ МАҚАЛАЛАРДЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ (1914-1918жж)

Аңдатпа

Мақалада отаршылдық кезеңдегі қазақ елінің мерзімді басылымдарының бірегейі – «Қазақ» газетіндегі Бірінші дүниежүзілік соғыс тұсында жарияланған майданның қара жұмысына қазақтарды алу жөніндегі тарихи маңызы бар бөлек мақалалар біршама зерттеп-зерделеніп қарастырылды. Сонымен қатар осы мәселеге қатысты мақалалардағы мол статистикалық деректер және мағлұматтар тақырыпты барынша ашып көрсету үшін кеңінен пайдаланылған.

Ұлт зиялыларының осы мәселеге қатысты ғылыми және рухани көзқарасы мен «Қазақ» газетінің ұстанған тәуелсіз, ұлттық-патриоттық бағыты да біршама сарапталып, кеңірек қарастырылады. Ғылыми тұжырымдар негізінде жасалған теориялық қорытындылар мен ізденіс нәтижелері қарастырылып отырған кезеңдегі қазақ баспасөзінің даму бағыттарын айқындайды.

«Қазақ» газеті – ұрпақ қазынасы. Қазыналы елдің қамын күйттеген бұл басылымның өз өрлеу кезеңі, даму тарихы өте ерекше. Көптеген сауалдардың жауабын тауып, тарихи шындықты қайта қалпына келтірсек, біз зерттеу нысаны ретінде алып отырған «Қазақ» басылымының маңызы мұнан да ары арта түсер еді. Если бы мы нашли ответы на многие вопросы и восстановили бы историческую реальность, то значение издания «Қазақ», которое мы берем в качестве объекта исследования, возросло бы еще больше.

Кілттік сөздер: «Қазақ» газеті, Алаш баспасөзі, қазақтар, баспа, ұлт мұрасы, Бірінші дүниежүзілік соғыс, майдан, «қара жұмыс», зорлық-зомбылық, жұмысшылар, қазақ зиялылары.

Ш.А. Аширов^{1}, К.У. Қарабаева², Н.А. Абдурахманов³*

¹к.и.н., и.о. доцента, Южно-Казахстанская медицинская академия

²к.с.-х.н., доцент, Шымкентский университет

³к.и.н., старший преподаватель, Шымкентский университет

город Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: nurmuhameda@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СТАТЕЙ В ГАЗЕТЕ «ҚАЗАҚ» О ВЕРБОВКЕ КАЗАХОВ ДЛЯ ЧЕРНОЙ РАБОТЫ НА ФРОНТ (1914-1918 гг.)

Аннотация

В статье были рассмотрены и изучены отдельные исторически значимые статьи о вербовке казахов для черной работы на фронт в годы Первой мировой войны в газете «Қазақ» – уникального периодического издания колониального периода страны. Кроме того, большое количество статистических данных и сведений, содержащихся в статьях, касающихся этой проблемы, широко используются для максимального раскрытия темы.

Научные и духовные взгляды национальной интеллигенции по этому вопросу и независимое национально-патриотическое направление, которым следовала газета «Қазақ», также были проанализированы и широко рассмотрены. Теоретические выводы и результаты поиска, сделанные на основе научных выводов, определяют направления развития казахской прессы в изучаемый период.

Газета «Қазақ» - сокровище поколения. История развития, период расцвета этого издания, рупора национальной политики казахов, весьма своеобразна.

Ключевые слова: газета «Қазақ», Алашская печать, казахи, издательство, национальное наследие, Первая мировая война, фронт, «черная работа», насилие, рабочие, казахская интеллигенция.

Sh.A. Ashirov^{1}, K.U. Karabaeva², N.A. Abdurakhmanov³*

¹*candidate of historical sciences, acting associate professor, South Kazakhstan medical academy*

²*candidate of of agricultural sciences, Shymkent University*

³*candidate of historical sciences, Shymkent University*

E-mail: nurmuhameda@mail.ru

THE HISTORICAL MEANING OF THE ARTICLES IN THE NEWSPAPER "KAZAKH" ABOUT THE RECRUITMENT OF KAZAKHS FOR MENIAL WORK AT THE FRONT (1914-1918 yy.)

Abstract

The article reviewed and studied some historically significant articles about the recruitment of kazakhs for menial work at the front during the First World War in the newspaper "Kazakh" - a unique periodical of the colonial period of the country. In addition, a large amount of statistical data and information contained in articles related to this problem are widely used to maximize the disclosure of the topic.

The scientific and spiritual views of the national intelligentsia on this issue and the independent national-patriotic direction followed by the newspaper "Kazakh" were also analyzed and widely considered. Theoretical conclusions and search results made on the basis of scientific conclusions determine the directions of development of the kazakh press in the studied period.

The newspaper "Kazakh" is the treasure of the generation. The history of development, the heyday of this publication, the mouthpiece of the national policy of the kazakhs, is very peculiar.

Keywords: newspaper "Kazakh", Alash press, kazakhs, publishing house, national heritage, World War I, front, "menial work", violence, workers, kazakh intelligentsia.

Кіріспе

Баспасөз – қоғам барометрі. Ал ХХ ғасыр басындағы ұлт баспасөзінің ішінде «Қазақ» газетінің орны бөлек. Өйткені, сол заманның қоғамдық-саяси өмірінің айнасы бола білген «Қазақ» газеті 1913-1918 жылдары бес жылдан аса жарық көріп, шын мәнінде қазақтың жоғын жоқтайтын бұқаралық ақпарат құралына айналды. Бізді бұл тарапта негізінен газеттегі «Ішкі хабарлар», «Сыртқы хабарлар», «Басқармаға келген хаттар», «Өлең-жыр», «Оқшау сөз» айдарларынан бұрын «Соғыс хабарлары» мен майданның қара жұмысындағы қазақ жігіттерінің жайы қызықтырды. «Қазақ» газетінің белді авторлары мен басшылары А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ә.Бөкейханов, М.Тынышбаев т.б. осы тақырыпқа талмай қалам тербеп, «Қазақтың» көзіқарақты оқырманының көкейіндегісін дөп басты. «Қазақтың» қазақ тарихындағы орнының бөлек болатындығы да сондықтан.

Сондықтан да газет беттеріндегі майданның қара жұмысына қатысты құнды мәліметтерді қайта қарастырып, оларды сараптап-саралау төл тарихымызды тану үшін, қазақ жігіттері тартқан тауқыметті таразылай отырып, тарихи шындыққа көз жеткізу маңызды болып табылады.

Мақсаты:

Яғни, осынау зерттеу жұмысының да басты мақсаты – «Қазақ» секілді ұлт баспасөзінің авангардын тарихи дерек көзі ретінде қарастыра отырып, бұл бағыттағы біз басты нысан ретінде алған зерттеу жұмысының міндеттері:

– «Қазақ» газетінде майдандағы қара жұмысқа алынған отандастар тақырыбында қалам тартқан тұлғаларды айқындау;

– Осы бағытта газетте жарияланған позитивті һәм негативті материалдардың маңыздылығын талдау, т.б.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер:

Жалпы біз бұл мақалада «Қазақ» газетінің төңкеріске дейінгі һәм кейінгі жарияланымдарына сүйеніп, соған сай шағын зерттеудің хронологиялық шеңберін де мерзімді басылым жарық көрген 1913-1918 жылдар аралығымен шектеп, бірнеше әдіс-тәсілдері қолданылды. Яғни, мәселені зерттеуде нақты фактілер мен дәлелдерді газет материалдары арқылы көрсету басшылыққа алынды. Сонымен бірге зерттеу барысында саралау, талдау және қорыту, тарихи-салыстырмалы, теориялық таным, тарихи зерттеу тәсілдері қолданылды.

Нәтижелерді талқылау:

Сондай-ақ біздіңше зерттеу жұмысындағы нәтижелерін талқылаудың да маңызы зор. Яғни, «Қазақ» газетіндегі осынау бірінші дүниежүзілік соғыс әкелген залал-зардаптарға байланысты материалдар болашақ монографиялық зертеулерге түрткі болып, ғылыми тұжырымдар негізінде жасалған теориялық қорытындылар мен ізденіс нәтижелері қазақ баспасөзінің даму бағыттарын айқындауға септігі тиетініне еш күмәніміз жоқ.

Зерттеу жұмысының нәтижелері:

«Қазақ» газетінде Бірінші дүниежүзілік соғыс тұсында жергілікті ұлтты майданның қара жұмысына тарту мәселесіне байланысты материалдардың жиі жарық көруінің де өзіндік себептері бар. П Николай 1916 жылдың 25 шілдесінде әйгілі жарлығын жария етісімен, мұсылман халықтарының 19 бен 31 жас аралығындағы жігіттерін майдан шебіндегі қара жұмысқа күштеп тарту үдерісі басталып кетті де [1], Түркістан өлкесінде де зорлық-зомбылықтар орын алып, қалалар мен уездердегі, ауыл-ауылдардағы ереуілдете бас көтерген елдің бүлігі қарудың күшімен басылып, тарихшы, шежіреші Момбек Әбдәкімұлының жазуынша, Шымкент қаласы мен оған қарайтын болыстықтар бойынша майданның қара жұмысына алынатын жігіттердің тізімі былайша түзіліпті:

Черняев (Шымкент) қаласынан – 380 жігіт,

Түркістан қаласынан – 181;

Ақсу болыстығынан – 138,

Бадам б. – 207;

Боралдай б. – 253;

Қазығұрт б. – 169;

Кәлената б. – 184;

Қарабұлақ б. – 202;

Қаратөбе б. – 204;

Қарамұрт б. – 211;

Қаратас б. – 153;

Көкбұлақ б. – 104;

Қошқарата б. – 186;

Манкент б. – 155;

Масат б. – 176;

Майлыкент – 248;

Сайрам б. – 269;

Сарыбұлақ б. – 207;

Сайрамсу б. – 167;

Тассай б. – 78;

Түлкібас б. – 214;

Ақтас б. – 284;

Арыс б. – 226;

Арыстанды б. – 146;

Беген б. – 136;

Өлікті б. – 161;

Бөріжар б. – 165;

Байырқұм б. – 146;

Бәйжігіт б. – 156;

Сырдария б. – 153;

Сарыкөл б. – 121;

Мыңбұлақ б. – 172;

Қорғанжар б. – 155;

Байтоғай б. – 176;

Шаян б. – 214;

Жаңасу б. – 169;
Көкшеқұм б. – 224;
Құрышу б. – 172;
Шу б. – 172;
Қаратау б. – 140;
Жылыбұлақ б. – 238;
Ноғай-Құры б. – 174;
Сарыөзек б. – 150;
Ақтөбе б. – 238;
Хантағы б. – 228;
Шағатай б. – 217;
Шілік б. – 205;
Қаракөл б. – 207;
Иқан б. – 219;
Қарнақ б. – 284;
Созақ б. – 148 [2].

Яғни 1916 жылдың қазан-желтоқсан, 1917 жылдың қаңтар-ақпан айларында батыс майдандағы қара жұмысқа Шымкент жігіттері де күштеп жіберіледі. Алайда Шымкент қаласынан майдан жұмысына қанша жігіттің аттандырылғаны хақында нақты мәлімет жоқтың қасы. Анығы сол, ақ патшаның 1916 жылғы 25 маусымдағы жарлығы мен «Бұратана халықты мемлекеттік қорғаныс жұмыстарына пайдалану тәртібі туралы ереже» бекітілісімен, Түркістан мен Дала өлкесінен майданға окоп қазуға 400 мың, соның ішінде Қазақстанның далалық облыстарынан 100 мың, Жетісуден 87 мың адам аттандырылған. Жетісуда Бекболат Әшекеев, Ұзақ Саурықов, т.б. Торғайда Әбдіғаппар Жанбосынов, Амангелді Иманов, бастаған көтерілістер қан жоса етіліп басылған соң бір ғана Түркістан өлкесінде 1917 жылдың 1 ақпанына дейін 347 адам өлім жазасына, 168 адам қаторгалық жұмыстарға, 129 адам абақтыға қамауға кесілген. Демек 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің тарихи мәнін терең ашу үшін «Қазақ» газетіндегі мақалаларды да мейлінше тереңірек зерделеген теріс болмайды.

Жалпы сол тұстағы қазақ зиялылары да майдандағы қара жұмысқа қазақтарды алуға қарсы болғанымен, қанды бүліктің соңы жақсы болмайтынын қапысыз аңдап, «Алаштың азаматына» атты үндеуінде: «...Отан қорғау ісіне көмегі тиер деп бізді жұмысқа шақырған жарлық шықты. Бұл соғыстың лаңын ешкім тілеп алмаған шығар, біздің де көрейік деген күніміз бұл емес еді. Бұған біз не дейміз, мұнан біз қайтып құтыламыз? «Мұны қалай қыламыз, қалай атқарамыз?», ендігі ойлайтын нәрсе осы.

Біздің жұртқа айтатынымыз: бұған көнбеске болмайды, мұны бұрын да сан рет айттық. Көнбегенде көретін ауырлық: бағынып тұрған хукіметтің жарлығынан бас тартсақ, жау жағадан алғанда, бас қорғап үйде қаламыз деп мемлекетке қамшымыздың ұшын бермесек, хукімет бізге құр өкпелеп қоймас, күш жұмсар, ол күшті законға сүйеніп істер.

Екіншісі, «бармаймын» деп қарсылық қылса, елге келетін зор бүліншілік. Осы екі ауырлықтың жұрт қай жеңілін таңдау керек. Біздің білуімізше жеңілі – көнген [3],- деп халықтың босқа қырылмағанын қалайтынын ашық білдіреді.

Әрине, Алаштықтар осы жолда аянып қалды деуге әсте болмайды. Мәселен, 9 февральда Мемлекеттік Дума ашылып, соғысқа қатысты бар мәселелер таразыға салынып талданып, сол жақ партиялардың ереже-талабына сай, 1) Земство, 2) Кооперация, 3) 1890 жылғы земский положениені өзгерту, 4) Арақ ішуді түпкілікті жоғалту, 5) Земство һәм шаһар ұйымдарының сиезі, 6) бұратана жұрттардың правосын теңгеру, 7) 1907 жылы 3 июнь законы бойынша депутаттықтан махұрм етілген жұрттардан депутат алу, 8) түрлі бостандықтар, 9) саяси айыпкерлерге азаттық, 10) мәтбұғатқа бостандық, 11) жиылыстар, қауымдар жасауға еркіншілік, 12) Финляндия конституциясын қайтару, 13) жер билігі мәселесін әділшілікке тура шешіп, 9 ноябрь заңын өзгерту, 14) дінде еркіншілік, 15) Г.Думаның хукіметке запрос жасау хұқығын күшейту... һәм басқа түйткілдер тарқатыла сөз болған кеңесте дума ашылуға қарсы Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұв, Нысанғали Бегімбетовтер солдаттық мәселесі туралы қазақ даласының әр тұсынан жиналған пікір, тілекті жария етіп, қазақтан осы соғыс үстінде солдат алынбау, солдат алудан бұрын метірге түзеу үшін муфтилікке қарау, лажысыздан алынатын болғанда, жаяу солдат болмай, атты әскер болу, казак-орыспен жер-су һәм правада теңгерілу турасында докладпени негізді дәлелдерін ортаға салып баяндауға ұмтылғанымен, бұл әрекеттері нәтижелі болмай, қара жұмысқа қазақ жастарын алу басыбүтін шешіліп, бас имеске, бұйрықты орындамасқа амалдары

қалмайды[4]. Осыдан соң «Қазақта» да қазақтан солдат алу мәселесі жиі жазылып, қазақтан солдат алуға қарсылардың: «Қазақ надан, мәдениеті жоқ, орыс тілін білмейді, орыс тамағына шыдай алмайды» деген дәлелсіз сөздеріне де сәті келсе, тойтарыс беріп, бұл соғыста қазақтардың азаматтық көрсетіп, соғысқа берген есепсіз көп көмектерінен басқа, өздері тіленіп соғысқа кеткендері де көп болғанын баса айтады.

Бірақ «Біздің министрлердің кейбіреулері қазақтан солдат алуға қырын қараулары – қазақ жайын білмегендік. Қазақ жайын білмейтіндігін мынадан да байқауға болады: осы күнге шейін бізден ешкім қазақ халқының анық есебін білмейді. Қайсыбір «біледі» дегендер қазақты 6 миллион, кейбіреулері 10, бірсыпыралары тіпті 16 миллион деп те айтады.

Біз қазақ халқын сонша надан деп ойламаймыз. Қазақ әдебиеті бай, көркем. Қазақ арасында білімі көп, өздерінше оқыған қазақтар да аз емес. Сондықтан, «Қазақ халқы надан» деген пікір қате.

«Орыс тамағы қазаққа жақпайды» деген де бекер. Қалаларда, интернатта жатып оқушы қазақ балалары көп. Олар орыс тамағын тамақсынады. Дендері сау болады.

Рас, қазақ момын, тыныштықты сүйетін халық. Бірақ біреу намысына тисе, кек алуды біледі, ерлігі бар. Дұшпанынан кек алуға келгенде ешкімнің ойына кіріп-шықпайтын тәсілдерді табады.

Олардың тағы бір артықшылығы, бастарына қандай ауырлық түссе де, аспай-саспай, әдіспен, ақыл-айламен іс қылады. Атқа берік, шыдамды, көнбіс, қырағы, жершіл, ауаның өзгерісін сезгіш.

Осы айтқандарға қарағанда, қазақ халқынан жақсы әскер құрауға болады. Әсіресе, баршылыққа қандай лайықты...

Ал енді қазақтан әскер алу дұрыс болғанда, шешілуі қажет бір мәселе бар: жаяу әскерлікке яки атты әскерлікке алу мәселесі.

Қазақ халқының жайын, салтын анық білетін әркімге мағлұм, қазақ ат үстінде ғана қызмет етуге жарайды. Сондықтан бұларды атты әскер қылу һәм казак-орыс положениясына түсіру жөн»[5],- деген «Қазақтықтардың» қисынды пікірі, орынды ойы, орнықты байлам-ұсынысы көбіне-көп елеп-ескерусіз қалып, қазақ негізінен қара жұмысқа жегілгені де тарихи шындық.

Осылайша қазақтан жұмыскер алу туралы мәселеге нүкте қойылып, Түркістан уаллаятына қараған жұрттардан жұмыскер алу туралы Түркістан генерал-губернаторы Куропаткин жұмысқа жұмыскерлер алынуы 15 сентябрьден басталып, 3-4 айға дейін созылатынын айтып, список бойынша алынатын жұмыскер саны қазірге 200 мың 470 болып қалғанын жеткізіп, оның 60 мыңы Сырдария, 32 мың 407-і Самарқан; 51 мың 233-і Ферғана, 43 мыңы Жетісу, 13 мың 830-ы Закаспий облыстарынан шақырылғанын жария етіпті. Сондай-ақ қазақ азаматтарына қан майданда жүктелетін міндеттерді де жіліктеп талдап, түсіндіріп береді: «Істелетін жұмыс соғыс желкесіндегі әскер артындағы жерлерде болады. Барған жұмыскерлердің істейтін жұмыстары: жол салу, жол түзеу, арық қазу, қорған тұрғызу, отын даярлау, мал бағу, малдың жемін даярлау һәм ғайрлар (басқалар). Осы бұйрықтың 5-пунктінде айтылған жұмыстарға жалғыз Закаспий облысы болмаса, Түркістанның басқа облысындағы жұрттың бәрінен де барады. Закаспий облысындағы түрікмендер осы күннің өзінде-ақ Текинский атты әскер ішінде әскермен қатар соғыста болып, көп орында ерлік көрсеткені үшін онан алынған адамдар қару-жарақ асынып, қарауыл қызметін істейді. Мысалы, жаудан түскен тұтқындарды бақылау, ормандарды қарау, темір жолдарды күзету, сондай қызметтер. Закаспий облысының қазақтары басқа облыстардың қазақтары ретінде алынады.

Жұмысқа баратындар өз жанынан үстіне һәм аяғына киетін жылы киім сайлап алып шығарға керек, үйткені, жұмыс суық жерде күзде, қыста істелмекші.

Киім һәм етік сатып аларлық қаржысы кем адамдарға задатка есебінде айлық ақысы, яғни, 30 сом ілгері беріледі.

Әр облыс, үйез һәм болыстан алынатын адамдардың саны осыған тіркелген айырықша ведомостьтерде. Болыстан алынатын адамдарды волосной сиез ауылной обществоларға таратып салады. Аулной обществолар өзінен алынатын адамдарды приговорменен яки талонмен шығарады. Қаладағы жұмыскерлердің саны елубасылар сходымен таратылады.

Әр жұмыскердің өзімен алатын нәрсесі:

Жаз күніне: үш пар көйлек-штан, екі сүлгі, я оның орнына жарарлық орамал, тебеней

Қыс күніне: қабылған шалбар, киіз байпақ, күпі я тон, елтірі пешпент, төсек, көйлек-штан жазғыдай.

Әр жұмыскер екі кесек сабыннан алып шыққаны жақсы. Өз кетпен һәм басқа аспаптарын алып шығамыз дегендерге рұқсат. Ыдыстан алып шығуға керек кесе, бірнеше кісілік шәйнек, қасық һәм пышақ. Тігіншілер, етікшілер, шаштараздар, наншылар өз құралдарын ала шығарға керек.

Жұмыскерлер ондап, жүздеп һәм мыңдап партия-партияға бөлінеді. Әр пойыз мың жұмыскерден тасымақ. Жұмыскердің әр партиясы өз болысының, өз обществосының атымен аталмақ. Егерде бір партия, әр болыс я обществодан жұмыскерлер болса, олар да өз болыс һәм өз обществосының атымен аталмақ. Егерде бір болыстан бірнеше жүздік партиялар шықса, онды 1-ші, 2-ші, 3-ші деп аттар қойылмақ.

Әр жүзде бір жүзбасы, бір мырза, бір переводчик, бір істі болмақ, сүйтіп, әр партияда жұмыскермен баршасы 104 кісі болмақ.

Он жұмыскер ішінде бір аға жұмыскер болмақ, ол онбасы деп аталмақ. Онбасы жұмыскерлермен қатар жұмыс қылады.

Жүзбасы күніне тамағынан басқа 2 сом алады. Ол жұмыс қылмайды. Оның істейтін ісі өзіне қараған жүзін бақылау, соларға басшылық ету, көз болу.

Мырза мен переводчик жұмыскер ақысын алады, бірақ қара жұмыс қылмайды. Наншылар, қасапшылар, шаштараздар нан пісірген, мал сойған, шаш алған уақытында ғана жұмыс қылмайды.

Әр мыңға қадірлі адамдардан бір мыңбасы, аға һәм имам сайланады, бір хат переводчигі беріледі. Мыңбасы мен хат переводчигі күніне 3 сом, имам 2 сом алады, бәрінің де тамағы қазынадан.

Жұмыскерлер ақысы күніне бір сом. Қазынадан алатын тамағы өз алдына. Ол ақы үлкейу-кемуі жұмыскер ыждағатына қарай.

Жұмыскерлер өз алдына айырықша пойыздармен жіберіледі. Әр пойызда 40 вагон болады, әр вагонға 30 кісі мінеді.

Жұмысшыларды алған жерде һәм Түркістан шегінен шыққанша жолда тамақтандыру реті уақытша генерал-губернатор болған генерал Ерофеев бекіткен раполский комиссиясы жасаған протоколдың 5-ші һәм 6-пункттері бойынша болмақ. Ол протокол губернаторлар һәм Закаспий облысының начальнигіне жіберілген.

Жұмысшылар жұмыс басында жолда ішетін тамағы үшін әр пойызда бір кухня (ас пісіретін) вагон һәм екі азық-түлік вагоны болмақ. Түркістан военный округының шегінен шыққанша жұмысшылар азық пункттерінен бидай нанын алып отырады. Онан арғы жолға он күнге шамалап азық ақшаларының есебіне жергілік хәкімдер жалпақ нан пісіртерге керек. Жұмыс басындағы жұмысшыларға өздерінің үйреншікті тамағы беріледі. Қасапшы һәм наншылар жұмыскерлердің өз арасынан қойылады.

Жұмысшылар еліне мезгілімен хабарласып тұру үшін әр жердің адресі басылған ашық хат бланкаларын даярлау керек. Ол хаттарын соғыс майданына тиісті жерлерде жұмыс қылып жүрген жұмысшылар солдат хаттары сияқты маркасыз жібереді.

Хат жіберетін жұмысшылар бәрін жиып жүзбасыға береді. Жүзбасы бәрін бір пакетке салып, почтаға береді. Почта әкеліп жұмыскерлердің жеріндегі бар болса өлкелік комитетіне, жоқ болса уездный начальнигіне тапсырады. Бұлар ол хаттарды адресі бойынша таратады.

Елден баратын хаттарда жиылып өлкелік комитетке тапсырылады, ол алып хаттарды жүзбасылар сменіне жібереді.

Отпуск алған жұмысшылар солдат есебінде жол ақы төлемейді.

Ауырған жұмыскерлер, жұмысқа дерті барлығынан жарамаған жұмыскерлер елге қазына күшімен қайтады.

Жолда һәм жұмыс басында құдайға құлшылық ету жолындағы істеріне жұмыскерлер ықтиярлы.

Жұмысшылардың барған жеріндегі тұрмыс реті, жай-күйін көріп қайтамын деген халықтың қадірлі адамдары болса, олар жұмысшылардың ең алдыңғы кететіндерімен бірге ақысыз мініп барып, қайтарында өз күшімен қайтады. Ондайлар бір пойызға екеуден артық мінуге болмайды.

Жұмысшылардың өте ыждағаттыларына медаль берілетіндігін түсіндіру тиіс.

Әр жұмыскерге есеп-қисап кітапшасы беріледі. Кітапшаларды хәкімдер даярлатады.

Әр жұмыскердің омырауына қадаған қаңылтыры, я жеңіне байлаған шүберегі боларға, онда жүзінің аты һәм нөмірі жазылмақ, онбасы, жүзбасы, мыңбасы һәм переводчик олардың мойнына тағатын қаңылтырлары боларға тиіс. Олардың қаңылтырында «онбасы», «жүзбасы», «переводчик», «молла» деген жазулары боларға керек.

Жұмыскер алу турасындағы хукімет бұйрықтары орнына келу үшін бұл істің мақсат, мәнісі һәм қалай орнына келтіру жолындағы тәртібін елге түсіндіру үшін, жұмыскер алынатын елдің жұмыскер алу шалығынан болған мұқтаждыктарын хәкімдерге білдіріп тұру үшін, кеткен жұмыскерлердің үй ішінің қамын жеп, қарасып тұру үшін, әр үйезде, әр приставтықта, әр шаһарда өлкелік комитеттер ашуға рұқсат мынадайша: елубасылардың волосной сиезі әр болыстағы

халыққа қадірлі адамнан бір адам сайлап шығарады. Ол адам член болып учаскелік комитетке кіреді. Участкелік комитет члендері өз ортасынан яки сол участкадағы ел адамынан председатель сайлайды. Участкалық комитет бірден, егерде үйез қол астында екі участка болса, екі-екіден үйез комитетіне член сайлап шығарады. Үйез комитетінің члендері өз ортасынан яки сол үйездегі ел адамынан председатель сайлайды.

Қала халқынан әр частьтан екі адамнан, часть біреу ғана болса төрт адамнан сайлап, участкелік комитеттер сияқты шаһар комитетіне члендер жібереді. Председатель сайлау жолы оларда да участкелік комитет ретінше. Бұл комитеттерде жұмыскер турасындағыдан басқа еш бөтен-бастақ мәселе қаралу жоқ.

Егерде жұрт болып жұмыскерлердің өздеріне яки олардың үй ішіне қаржымен қарасқысы келсе, ол туралы қала халқы болсын, ауыл, шаһар болсын приговор жасауы тиіс. Ол приговорда қанша ақша қандай орынға берілетіні ашық айтыларға керек. Приговор бойынша жиылған ақша кешікпестен учаскенің приставына яки уездный начальнигіне тапсырылуға керек. Тапсырғандығына квитанция алынарға керек. Ол квитанцияның талонын, ақшаны алған пристав яки уездный начальник өлкелік комитетке жіберіп, приходка еткізіп, книгаға тіркетпек. Ақша кешікпестен казначействоға, уезд депозитына салынбақшы.

Жұмыскерлердің яки олардың үй ішінің пайдасына жиылатын қаржыларды жазатын өлкелік комитетте квитанция кітабы боларға тиіс. Квитанция ақша алынған сағатында кешікпей берілерге керек. Алынған ақша приставқа яки уездный начальникке тапсырылады. Олар ақшаны жоғарыда айтылған жолмен реттейді. Нәрседей берген жәрдем де осы ретпен алынады, бірақ алынған нәрсе я пристав, я үйез кеңесінде сақталады.

Жұрттан жиылған ақша я нәрсе өлкелік комитеттерінің жасаған қаулысы бойынша жұмсалады. Ол комитеттер жасаған қаулысын тиісті тадбир (шара) ету үшін үйезге жібереді. Ақша һәм нәрсе жазылатын кітаптарды ай сайын қарап, пристав, яки уездный начальник әрқайсысы өз қарауындағысын бақылап тұрады. Қалалы жерлерде уездный начальник орнына полиция начальникері іс атқармақ» [6], – деп бітетін бұл ұзын сонар бұйрық-өтініштердің қаншалықты бұлжытпай орындалғаны бізге беймәлім, білетініміз қазақ баласы майдан даласында аз мехнат шекпеді, аз қиыншылық тартпады.

Анығы сол, басқа аймақтарда да осы іспетгі бұйрықтар бұқараға мәлім етіліп, майданға жігіт жіберу ісі жеделдетіле түскен. Айталық Жетісу губернаторы қала-қалаға тасқа басқан қазақша ғлан таратып, онда Жетісу облысының Жаркент, Алматы, Прежевальский, Піспек үйездеріне қараған қазақ һәм қырғыздардың 25 июнь жарлығына мойынсұнбай, хукімет әскеріне қарсылық қылып, қырғын тауып, өз ажалдарына өздері себепші болып, мал-мүлкі қазынаға алынғаны, бала-шағасымен тау арасына сіңіп қашқандар бәрібір азық-түліксіз аштан өлгені мысал ретінде келтіріліп, Лепсі үйезіне қараған Аякөз һәм Бақты участкаларындағы 12 болыстардан 5 үйден бір кісі алмақ болып, списоктарын тәртіптеп, киім-кешектерін даярлауға бұйрық беріледі де, басқа амалы қалмаған халық көніп, 5 үйден баратын бір кісінің қамын жеп, олардың киім-кешегіне 100 сомнан ақша жинап[7], «Қазақтың» тілшісі Смағұл Найманқожаұлы жазғандай, Жетісуда жігіт жинау жұмысы артығымен орындалыпты. Бірақ бұл жерде бармақ басты, көз қыстылық орын алған сыңайлы. Бай баласы зобалаңнан шет қалып, саулығында кінәрат болса да кедей ұлы майданға тексерусіз жіберілгенін «Алынған жігіттер жайынан» атты мақалада «Алынғанның бірі» атты бүркеншік есімді автор «Қызылжарда өткен 21 июльде Полуденский болыстың қала ішінде тұрған жігіттерін крестьянский начальниктермен бір доктордан құралған комиссия қарап ала бастады. Комиссия қарап алған жігіттердің ішінде ауруы ылғалды еместер мыналар еді: 1) екі кісі қолтықтап барғанда түзге шыға алатын шойнаң бір жігіт, 2) көзінің іріңі томардай көксау бір жігіт, 3) құлағы бұлақ – керең, көзі бар суқараңғы бір жігіт, 4) шикі таздар»[8],- деп келемеждей көрсетіп, майданға жігіт жинауда әділетсіздің көп екенін көзге түрте көрсетіп, майдандағы жігіттердің шынайы тыныс-тіршілігін былайша бүркемелемей жайып салады: «21-27 июльде алынған жігіттер жүз болды. Бұларды бағуға бір офицер, бірнеше қарауылшы солдат берілді. 29 июльде офицер түгелдеп алған соң жігіттерді әкеліп бір кең, қызыл тас үйге қамады. Бұлардың арасында жүзбасы орысша тіл білетін бір жігіт, бес жүз жігітке арнап начальниктер бекіткен бір молла бар еді.

Сборный пунктта күніне екі мезгіл шай, бір мезгіл ет пен сорпа берілді. Қара нан мен құмқант күнде тізіліп тұрды. Жігіттер бұл тамақтарға алғашқы күні осықара қараса да, келер күнде молланың айтып түсіндіруі бойынша жігіттер қара нан мен шөпті-сорпаны (борщ) өз үйінің тамағындай көріп жеп-іше бастады.

Алынған жігіттердің ішінде ауқаты барлары өздеріне киім-кешек, азық-түлік даярлатып, қалталарына жолдық ақша салып, жол қамын жеп жатты. Кедейлердің ақшасы шәйнек пен қолғап алудан қалған жоқ. Крестьянский начальниктер киімі жоқтарға киім-етік қазынадан беріледі десе де, нағыз иесінен сұрай келе оның құр алып-қашты сөзі екені сезілді. Көп жігіттің аяғындағы етігі тозған, жыртылған. Жаңа етік алуға ақша жоқ. Қазынадан киім-етік, қолға күрек-кетпен берілмек. Жігіттердің ең керекті киімі етік екені анық. Базардан сатып алған етіктің тігісі де, ұлтаны да нашар болады. Қазақтың қолына былғары берілсе, тарамыс пен қос ұлтан салып, өзі тігіп кесе, бұл шыдамды болар еді. Былғарыны қазаққа сату үшін рұқсат қағазды кім бермек?! Аяққа киетін етіктің жайы мынадай болғанда, қосалқы етік қайдан табылмақ?

Азық-түлікті мол алған жөн екен, қазынаның қырма тақта шайы, 5 мысқал құм-қанты бір шайдан екінші шайға аз ғана артады.

Ет – қазақтың ата мұрасы. Вагонға мініп жолға шыққан соң өз уездный шаһаріндегідей сөлді ет, тәтті сорпа, ақ нан табылып отыруы дүдәмал. Жолға қақтаған ет пен қуырдақ алу жігіттердің есінде болсын» [9]. Былайша айтқанда, ұлт ұстындары майдандағы қазақ азаматтарының амандығын ойлап, олардың тұрақтаған аудандарынан да ұдайы хабар жолдап, бауырынан көз жазып қалған, туғанынан хат-хабар үзілген қандастардың да жанайқайына қырын қарамай, земгор қарамағындағы жігіттер есебін апта сайын беріп отырған. Мысалы, «Қазақ» ұсынған мына бір ақпаратта земгор қарамағындағы жұмысшы жігіттердің саны 13 мыңдай деп жазылып, олардың бәрі күнбатыс майданында земгордың 9 дружинасында қызмет қылатыны да көрсетіліп, жігіттердің елдегі туысқандары анық біліп отырсын деп, әр дружинада қанша қазақ бар, олар қай болыс, қай ауылдан екенін былайша толық көрсетеді:

«Бірінші дружина – бұл дружинада 200-партияда екі отряд бар: бірінші һәм екінші.

1-отрядтағы жігіттер: Ақтөбе үйезі, Тоқан болысы бірінші ауылдан 1 кісі, 2-ауылдан 1 кісі, 3-ауылдан 16 кісі, бәрі 18 жігіт. Қамысақты болысы 1-ауылдан 11, 3-ауылдан 17, бәрі 28 кісі. Аралтөбе болысы 1-ауылдан 16, 2-ауылдан 11, 3-ауылдан 31, 4-ауылдан 32, 5-ауылдан 26, барлығы 116 кісі. Ақтөбе болысы 1-ауылдан 7, 2-ауылдан 11, 3-ауылдан 32, 4-ауылдан 16, 5-ауылдан 15, 6-ауылдан 12, 7-ауылдан 5, 8-ауылдан 9, барлығы 108 кісі.

Петропавл болысы Дауылнай участкасынан 7 кісі. Қарабұтақ болысы 1-ауылдан 53, 2-ауылдан 20, 3-ауылдан 53, 4-ауылдан 56, 5-ауылдан 15, 6-ауылдан 11, 7-ауылдан 40, барлығы 249 кісі. 1-отрядта барлығы 525 кісі.

2-отрядтағы жігіттер: Қостанай үйезі, Құмақ болысы 1-ауылдан 8, 2-ауылдан 24, 3-ауылдан 28, 4-ауылдан 23, 5-ауылдан 26, 6-ауылдан 4, 7-ауылдан 29, 8-ауылдан 42, 9-ауылдан 21, 10-ауылдан 40, 11-ауылдан 5, 12-ауылдан 10, барлығы 260 кісі.

Суындық болысы 1-ауылдан 67, 2-ауылдан 27, 3-ауылдан 49, 4-ауылдан 29, 5-ауылдан 32, 6-ауылдан 27, барлығы 232 кісі.

Орал облысы Гурьев үйезі Жем – Атырау болысы 6-ауылдан 1 кісі. Алшын үйезі Жақсыбай болысы 2-ауылдан 1. Қарашығанақ болысы 7-ауылдан 1, Сабынкөл болысы 13-ауылдан 1, Жетігүл болысы 6-ауылдан 1, бұлар қараша үйде (Орынбор қасында) алынған. Ақтөбе үйезі Түзтөбе болысы 2-ауылдан 1.

Сырдария облысы Қазалы үйезі 1-ауылдан 1, Тоқан болысы Алтытөбе үйезі 1-ауылдан 1.

Қостанай үйезі Желқуар болысы 2-ауылдан 3, 5-ауылдан 1, барлығы 4 кісі.

Ақтөбе үйезі Қамысақты болысы 2-ауылдан 21, 3-ауылдан 20, 4-ауылдан 13, 5-ауылдан 15, барлығы 69 кісі. Екінші отрядта 572 кісі. 1-дружинада барлығы 1097 кісі.

Келе жатқанда жолда ауырып қалғандар: Ақтөбе болысы 4-ауылдан Тасмес Темір баласы Пензада, Қостанай үйезі Суындық болысы 4-ауылдан Көшкімбаи Ати баласы Бұзаулықта Самар губерниясында қалған.

Өлгендер: Ақтөбе үйезі Қамысақты болысы 3-ауылдан Ақдәулет Бейсенбай баласы.

Қарабұтақ болысы 1-ауылдан Жорғанбек Батыр баласы. 7-ауылдан Мұхаметғали Досмұхамет баласы. Аралтөбе болысы 1-ауылдан Баймұхамет Бекбатыр баласы.» [10].

Мырзағазы Есболовтың нөмір сайын беріліп тұрған құны қымбат бұл ақпараттық мақалалары, әлбетте, өз зерттеушілерін толық тапқан жоқ. Осындай мәліметтерді «Қазақ» бетіне қалт жібермей түсіріп отырған Байтұрсынов, Дулатов, Бөкейханов бастаған ұлт ұстаздары майданның кей бөлігіндегі қазақтардың қиянат пен қорлық көріп отырғанына шыдай алмай мынадай талап-тілектерді де жоғары билікке жолдаған екен:

«... 1) Жоғарыда көрсетілген себептер бойынша солтүстік үйездеріндегі қазақ жігіттерін келе жаңа жылға – 1 январьға шейін, оңтүстік үйездер халқын 1917 жылғы 15 мартқа шейін алмай кешіктірілсе екен.

2) Ең әуелі 19 бен 31 арасында жастардың үштен бірі ғана алынса екен. Алғанда 19-дан бастап алу тиіс, үйткені бұл жастағылардың көбі үйленбегендер болады.

3) Шет жерде жүргенде, егер өздері тілесе, өз елінде алынса екен. Үйткені қазақ баласының жасы қашаннан дұрыс жазылған емес, ақсақалдар анық жасын айтып, жаңа списокке кіргізер еді, сүйткенде ешкімге жәбір болмас еді.

4) Бір үйдегі шаруа басқаратын, алынатын жастағы бір жігіт қалса екен (егер ол үйдің басқа еркектері 17-де, яки, 50-ден асқан болса).

5) Алынған жігіттерді мүмкін қадір өз жеріндегі мемлекет қорғау ісіне керекті жұмыстарға қалдырса екен.

6) Алынған жігіттер, өз орнына кісі тауып бере алатын болса, қалуға ерікті болса екен.

7) Ауылнай қол астына бір молла қалсын. Намаз, жаназа оқуға, туғанға ат қосу, өлгенге иман етуге бір ауылнай елге бір молла өте қажет.

8) Әрбір 50 үйге бір мұғалім қалсын. Қазақ халқы бытыраңқы отырады, сондықтан мұғалім жетпейді. Орысша оқытатын учительдерге де кеңшілік беріледі, мұғалімнің керектігі де қазақ учительден кем емес. Мұғалім қалдырылғанда алдымен қолында шаһадатнамасы барлар қалсын, сонан кейін шаһадатнамасыздар қалсын.

9) Ескі списоктар хата, оларды хәкімдер асығыс алған, түзету үшін ол списоктар қайтарылсын; әрбір он үйден бір ақсақал шығып, ауылнай комитет жасалсын, бұл комитет ауылнай сход құзырында списокты түзесін.

10) Болыстар һәм қарсы партиялары қазақтан кісі алу жұмысына өздерінің партиялылығын әкеліп тығып, істі шатыстырды. Сондықтан бұл іс жайланғанша штат-сайлау құрылмасын.

11) Қазақтан жұмысқа кісі алатын комиссияда болыс басы екі ақсақал болсын, олардың правосы комиссиядағы хәкімдермен бірдей болып, хата орындарын көрсететін болсын.

12) Алынған жігіттер 30 кісіден қостас болсын. Бір қосқа бір переводчик һәм 10 қосқа бір молла сайлансын.

13) Ауырған-сырқаған қызметкер жігіттер жаралы солдаттың тәрбиесін көрсін.

14) Қызметке алынған жігіттер земство һәм шаһарлар союзының қол астына қарасын. Қызметкерлерді билейтін мекемелердің қандай түрмен билеуі жайынан түзу тәртіп шығарылсын.

15) Қызметке кеткен жігіттерге киім-кешек, азық-түлік жеткізіп тұруға болыс басынан екі кісіге рұқсат беріліп, оларға жеткілікті тегін вагон берілсін.

16) Толымды себебі болғанда қызметтегі жігіттерге еліне барып қайтуға рұқсат берілсін.

Осы айтылған тіліктерімізді хүкіметтен сұрауға қаулы қылдық»[11]. Бұл талаптардың қаншалықты орындалғаны яки орындалмағаны хақында нақты дерегіміз жоқ, дегенмен Мырзағазы-ның Күнбатыс майданы жайлы Минскіден жіберген хабарына қарағанда майдандағы қазақ жігіттердің жұмыс істеулері жаман емес көрінеді. Яғни олар қолдан келмейді демей, бір-екі көргеннен кейін өз бетінен істеп кетіп, жауға қарсы соғылып жатқан бекініс жұмыстарына бел шеше кіріскен. Кейбір дружиналарда қазақ, сарт, бурят һәм қалмақ аралас болғанымен, бұлардың ішінде жұмысты қазақтан жақсы қылатындары жоқ деген мақтау да жайдан-жай айтылмаса керек. Бұл оң пікірді редакция ұжымы да іліп әкетіп, «Бізді мұнда әкелгенде жауға қарсы қолыңнан келгенше көмегіңді тигіз деп әкелді. Енді мұнда келген соң, біздің азаматтардың тамағы тоқ, киімі көк, жататын орны жайлы болса, істе деген жұмысты тыңғылықтап, дәл-дәл қылып істеп тастау керек. Өзі жас, дені сау жігіттерге қара жұмыс деген не?

Жорта желке тартпай қылғанмен, істейтін жұмысты қайткенмен де істейді. Онан да қадірін кетіріп, қорлық көріп, айдаумен істегенде не пайда бар? Істелетін жұмысты өз еркімен, өзі ұмтылып істеп кетсе, сонда адамшылығы көрінеді һәм басында айдап жүргендер өзі-ақ аяғынан тозып кетпекші, бұл бір.

Екінші, бұл соғыс – бәйге соғыс: соғыс біткен соң әр халықтың, әркімнің соғыста істеген ісі, көрсеткен қайраты таразыға тартылмақшы, әркім жүгінске отырмақшы, бәйгесін алмақшы, істеген ісіне қарай. «Кеше жау жағадан алғанда мен мынаны қылдым, менің мынадай мұңым бар, енді қайтесің?» демекші.

Біздің мұнда келген азаматтарымыз жұмысты жақсы қылып, жалпы орыс халқына қайратын көрсетсе, таразыға тартылмақшы.

Біз Россияға бағынғалы орыстың жалпы халқын біз, біздің халықты орыс бірін-бірі білмейді. Осы соғыстың себебімен біздің жігіттер орыстың қалың халының ішіне келіп, таныс болса, енді таныс болмақшы. Жұмысты жақсы қылып қайрат көрсетсе, орыстың жалпы халқына біздің қазақ туралы жақсы пікір пайда болмақшы. «Бұл қазақ адам болатын халық» деп қуаттамақшы.

Егер де біздің жігіттеріміз ерініп, жұмыс қылмай, біреудің айдауымен жүрсе, шын қайратын жасырса, теріс пікірде қалмақ. «Бұл қазақ қара жұмысты да істей білмейді екен, бұл халық адам болмайды екен» демекші. Онан соң істеген еңбек, көрген бейнет далаға кетпекші, бар қазақтың аты өшпекші, жігері құм болып, сағы сынып, бетіне кетпес таңба басылмақшы!

Үшінші, адам баласының адамшылық негізі: жастан оқу оқып, қолдан келгенше ғылым жолында бар күшін сарп етіп, жалпы адам баласына, оның бержағында өз ұлтына қызмет етіп, ғұмырын өткізбекші. Әрине, адам баласының бұл міндетін надан халық білмейді, сол надан халықтың бірі -біздің қазақ. Біздің мұнда келген жігіттеріміз де көзі соқыр надан, Еуропаның өнердің арқасында тапқан нәрселерінің шет-жағасын енді көріп отыр. Жігіттер ыждағат қылса, осы жұмыста жүріп, көзі ашылып, көп үлгі, елге үлгі-өнеге, өнер үйретіп қайтатын көрінеді.

Жігіттер аман-есен елге барғанда, мұнда келгеніне қуанбаса ренжімес» деп қолдап-қуаттап, дем бере демеп, бәзбірде сөзбен қажап, қайратын жанып, намысын қайрап, қиырда жүрген қазақтың қамын жеуден еш танбайды. Бірақ қажет кезінде қиып айтып, шындықтан шет кеткендерді, ардан аттап, ақиқатты аяққа басқандарды да аяусыз сын садағына іледі. Мәселен, «60 жасар жігіт» атты мақалада Қапал үйезі Арасан болысы 9-ауыл қазағы Тоқтабай Бектас баласының 60 жаста болса да, 42-де деп көрсетіліп тізімге еніп, Ақсуда алынып, жігіттермен бірге Петроград губерниясындағы Луга шаһарына барып, ағаш кесіп жатқан. Ондағы комиссия оны қарап, қызметке жарамсыз деп жолына екі бөлек тегін отарба билетін берген екен. Біреуі Лугадан Арысқа, біреуі Арыстан Шымкентке шейін. Бірінші билетпен шал Самараға аман келіп, бері шыққанда билетін бір солдат жұлып алып, жыртып тастайды. Солдаттың бұл мінезіне қарсы тіл білмегендіктен еш нәрсе дей алмаған, қайрат көрсете алмаған шалдың амалы құриды. Сондықтан Бузулукта мұны кондуктор вагоннан түсіріп тастайды. Вокзалда шал сасып, жүгіріп жүргенде Әулие ата қазақтарын ертіп келе жатқан басшы жігіт байқап қалып, хал-жайын сұрап білген соң, жігіттерден 20 сомдай жолдық ақша жиып беріп, Орынборға әкеліп, 12 февральда отарбаға отырғызып жібереді[12]. Осы болған жайды бір сөзін өзгертпей газет бетіне шығарған «Қазақтың» қайраткерлері бір шалдың басындағы жағдайдың әу баста ауыл-аймақтағы атқамінерлердің жасын әдейі қысқартып көрсетіп, қаусаған қарияны отқа айдағанын ашына жазып, ояз бен болыстың болымсыз тірлігін әшкере етеді. Одан бөлек біз жоғарыда тілге тиек еткен Земгор қол астындағы жігіттерді аралап қайтқан Әлихан һәм жолдастарының жинаған мағлұматына сүйенсек, алғаш 25 июнь жарлығы шыққанда қай жерде болса да, халық қорқып, 15 сентябрьге шейін, талап қылып талпыныпты. Ел мен Петроград арасын сүрлеу қылғаннан ештеңе өнбеген соң 15 сентябрьден бастап, жігіттер әр жерде алына бастаған.

Жолшыбай талай қаланы көріп, жұмыс қылатын жерге аман-есен келіп, жұмысқа кіріскен жігіттермен де жата-жастана жүзбе-жүз сөйлескен қазақ көсемсөзінің серкелері онан әрі былай дейді:

«Күнбатыс майданындағы жігіттерді аралап көрдік, сөйлестік, елдегі қаралғандағы, жөнелтердегі қалып жоқ. Бойы суып, көңілі тоқтап, еті үйреніп, жаңа қоныстарына үйренген көрінеді. Бір жерде жатқан көп адам жас жігіттер қамығып, қайғы басып, ойын-күлкіні тиып, жүдегені көрінбейді. Жұмыстан қайтып, тамақтарын ішкен соң, әр қайсысы тап теңімен бастарын қосып, әңгіме, өлең айтып, домбыра тартып, үйлерін бастарына көтеріп жатады. Іштерінде жақсы өлең шығаратын ақындарда бар көрінеді. «Бақытымызға кез болған нәрсе шығар, ер жігіттің басына не келіп, не кетпейді, аман-есен елге қайтсақ болды-дағы...» деседі.

Бұрын ұзап, ешқайда шықпағандар елді сағынады. Сағыну салдарынан елге дамылсыз хат жазады, бірақ көбі хаттарына елден хат алып жарымаған көрінеді. «Пәлен хат жаздық, әлі хат келген жоқ, білмейміз, не себеп?» деседі.

Жігіттер хаттарының жолда көп жүретін себебі бар: өткен 1916 жылы 29 сентябрьде шыққан тәртіпте 25 июнь жарлығымен алынған бұратаналар хаттарын жүзбасылары өз қарамағындағы жігіттер жазған хаттарын жиып алып, бір дорбаға салып, жеріндегі уезьдной начальникке жібереді. Үйді-үйіне сонан тарайды һәм елден салғаны хаттар да осылайша жіберіледі деген. Бұл тәртіп бойынша жіберілген хат тиісті адамның қолына тигенше бір талай уақыт өтеді. Себебі: бір дорба салынған хаттар үйезге барады, үйез болыс-болыстықын бөледі. Одан хаттарды елден болыс келіп почта алғанда, алып кетеді. Бұл барып ауылной-ауылнойдыкін бөліп, ауылнойлар почтаға келгенде алып кетеді. «Бейшара жігіттердің сағынып жазған хаттары ғой, тезірек тапсырайын» дейтін ауылнойлар бар ма? Үйіне алып келіп, бір кез келген адамға пәленшеге тапсыр деп бере салады. Ол да хаттарды қалтасына бірсыпыра тұтқын қылып барып береді. Немесе хаттардың көбі өстіп, қолдан қолға қыдырып жүргенде жоғалып та кетеді.

Халықтың көбі бұрын хат жазып көрмеген. Өзі жаза білмесе, біреуге жазып бер дейді. Оның сайманын түгелдегенше, түзеткенше біраз заман өтеді. Оның үстіне жазылған хатты почтасы бар жерге апарып, салуы тағы бар. Міне жігіттер хаты елге, ел хаты жігіттерге тез тимей ұзайтыны.

Қайда барсақ та: «Бізге кесілген күн бар ма? Қашан қайтамыз...» дейді. «Сендерге кесілген күн жоқ. Соғыс қай күні бітеді, сонда қайтасындар» десе, мұнайып: «бізге алған жерде айтып еді: 3 ай 10 күннен соң қайтасындар, деп, «ол бізді алдағандары ма?!» дейді. Осы 3 ай 10 күнді Түркістан сарты, қырғызы һәм қазағы түгел айтады. Айтқан 3 ай 10 күндері өтті, бізді әлі қайтаратын емес деседі.

Осы 3 ай 10 күнді кім шығарған? Жылап-сықтап кетіп бара жатқан жігіттерді жұбатуға айтқан шығар деуге, өтірік жұбатудан не пайда бар, әйтеуір біз түсіне алмадық.

25 июнь жарлығымен алынған бұратаналар солдатпен бір қалыпта. Солдаттың әр 100-інен екі адамды үйіне барып, қонақтап қайтуға жібереді. Жігіттердің де әр 100-нен белгілі уақытта жұмыс қылғаннан кейін екі адамды жібереді. Сүйтіп кезекпен жіберіп тұрмақшы. Бұл күнде алғаш алынған жігіттер бостандық алып, барып-қайтып жатыр»[13]. Осындай олқылықтың бәрін байыппен баяндап, қоғам шындығын шыжғыра айтқан газет шынында да ұлт басылымы еді.

Қорыта айтарымыз, ғасыр басында ғаламат ой тудырып, қазақты оятуға, қарашаның қамын жеуге белді бекем буған бұл басылым жайлы алда әлі талай сүбелі зерттеулердің туатыны анық. Тек осының «Қазақ» атты алып мұхит секілді сара газеттің сырын бүккен дүниесін індетте зерттегенде Оңтүстік өңіріне қатысты мәселелерге де кеңірек тоқталып, тереңірек талданғаны абзал ма дейміз. Өйткені өңір тынысын танытатын, сол заман үнін сездіретін құнды мақалаларды ұлт қазынасына айналдыру – қашанда басты борышымыз.

Қорытынды

«Қазақ» газеті – ұрпақ қазынасы. Қазыналы елдің қамын күйттеген бұл басылымның өз өрлеу кезеңі, даму тарихы барлығы ешкімді де күмәндандырмауы керек. Олай болса, Алаш баспасөзіндегі, оның ішінде «Қазақ» газетіндегі осынау тың тақырып болашақта тереңірек зерттеліп, кеңірек қарастырылса, осы сұрапыл жылдарда Оңтүстіктен соғыс даласына қанша азамат жіберілді, қанша азамат жат топырақта жан пида етіп, қаншасы жоғалып кетті, елге аман-сау аяқ іліктіргені қанша? Осы сауалдардың жауабын тауып, тарихи шындықты қайта қалпына келтірсек, біз зерттеу нысаны ретінде алып отырған «Қазақ» басылымының маңызы мұнан да ары арта түсер еді.

Демек дауылды дәуірдің, отарлық озбыр саясаттың салдарын тануда «Қазақ» газетін басты дереккөздердің бірі ретінде кәдеге жаратып, ондағы ақпараттық материалдарды, Алаш зиялыларының жолжазбаларын ғылыми айналымға түсірсек, ұтарымыз да аз болмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аманжолов К. Түркі халықтарының тарихы, 2-том, 224-бет.
2. Әбдәкімұлы М. Шымкент қаласының тарихы. А. – 2021, 130-132 бб.
3. «Қазақ», №192. Бейсенбі, 11 август, 1916 жыл (қоян).
4. «Қазақ», №168. Сейсенбі, 9 февраль, 1916 жыл (қоян).
5. «Қазақ», №166. Жексенбі, 24 январь, 1916 жыл (қоян).
6. «Қазақ», №196. Сенбі, 10 сентябрь, 1916 жыл (қоян).
7. «Қазақ», №202. Сенбі, 22 октябрь, 1916 жыл (қоян).
8. «Қазақ», №195. Сәрсенбі, 31 август, 1916 жыл (қоян).
9. Сонда.
10. «Қазақ», №225. Сәрсенбі, 12 апрель, 1917 жыл (жылан).
11. «Қазақ», №193. Бейсенбі, 18 август, 1916 жыл (қоян).
12. «Қазақ», №222. Жұма, 17 март, 1917 жыл (жылан).
13. «Қазақ», №224. Сенбі, 1апрель, 1917 жыл (жылан).

References:

1. Amanjolov K. *Türki halyqtarynyñ tarıhy*, 2-tom, 224-bet
2. *Ábdákimuly M. Shymkent qalasynyñ tarıhy*. A. – 2021, 130-132 bb.
3. "Qazaq", №192. Beisenbi, 11 avgúst, 1916 jyl (qoian).
4. "Qazaq", №168. Seisenbi, 9 fevral, 1916 jyl (qoian).
5. "Qazaq", №166. Jeksenbi, 24 ianvar, 1916 jyl (qoian).
6. "Qazaq", №196. Senbi, 10 sentábr, 1916 jyl (qoian)
7. "Qazaq", №202. Senbi, 22 oktábr, 1916 jyl (qoian).

8. "Qazaq", №195. Sársenbi, 31 avgýst, 1916 jyl (qoian).
9. Sonda.
10. "Qazaq", №225. Sársenbi, 12 aprel, 1917 jyl (jylan).
11. "Qazaq", №193. Beisenbi, 18 avgýst, 1916 jyl (qoian).
12. "Qazaq", №222. Juma, 17 mart, 1917 jyl (jylan).
13. "Qazaq", №224. Senbi, 1aprel, 1917 jyl (jylan).